

Cossos que parlen: a l'entorn de la diversitat funcional i el trasplantament

Jordi Planella Ribera

Laboratori d'Educació Social (LES), Universitat Oberta de Catalunya

Recepció: 25/02/2012, acceptació: 31/03/2012

1. INTRODUCCIÓ

Parlar del cos en les ciències humanes i socials ha esdevingut un fet normalitzat en els darrers deu anys fruit d'un interès particular de disciplines com ara l'antropologia, la sociologia, la filosofia, la història, la pedagogia, la literatura i la lingüística, entre d'altres. És per això que parlar de la diversitat funcional i dels trasplantaments (d'entrada dos móns radicalment allunyats) sense fer referència als cossos que els encarnen ens semblava que era oferir una mirada molt parcialitzada a aquesta temàtica. L'article que proposem estudia les formes comunicatives de la diversitat funcional i del cos trasplantat, i ho vincula amb el rol que aquests cossos tenen en relació amb la seva presència i les seves formes comunicatives a les societats contemporànies. Es tracta, tal com posa de manifest el *Dictionnaire d'analyse du discours*, que els cossos passen a ser actants: «En lingüística, aquesta noció s'inscriu en el marc de la frase; els actants són éssers o coses que participen en el procés» (2002, 15). Els cossos són els protagonistes del procés narratiu i alhora produeixen actes de llenguatge (*speech acts* en la terminologia d'Austin). Aquesta relació entre cossos i parla té sentit perquè per definició els cossos parlen i es comuniquen, anuncien i reivindiquen, es posicionen a l'àgora de la vida i procuren sortir de les penombres en què històricament s'han vist abocats.

2. VERS UNA TEORIA CORPOGRÀFICA: LA TERMINOLOGIA DEL COS

Darrera d'una definició i d'un concepte s'hi troba amagada una determinada ideologia i un sistema de valors que marquen i guien les interaccions dels subjectes en les diferents societats on poden viure. És per això que cal tenir present el context sociohistòric i l'ús que es fa dels conceptes, ja sigui en l'àmbit dels especialistes, ja sigui en el món del llenguatge col·loquial. Tal com suggereixen Cabré, Estopà i Feliu, «culturalment les llengües defineixen espais de percepció i organització de les coses i tenen unitats diferents per indicar cada cosa. Els sistemes gramaticals, però, no coincideixen sempre en les coses a denominar, sinó que cada cultura té formes de denominació específica per a aquells aspectes de la realitat que considera importants, i menys o cap per a altres» (2001). Vist des d'aquesta perspectiva podem dir que en general el cos és concebut en les obres lexicogràfiques de tres formes diferents:

— El cos fa referència a la part física de la persona. Aquesta part física es limita a allò anatòmic, ossi o orgànic, sent, per tant, concebuda exclusivament des d'una perspectiva materialista.

— El cos s'entén en contraposició amb l'ànima. L'antropologia que sustenta la majoria dels diccionaris és una antropologia de caire dualista.

— El cos es concep com a sinònim de persona. Són rellevants les aportacions fetes per alguns dels diccionaris que obren les portes a una hermenèutica subjectiva del cos.

El terme que ens interessa per il·lustrar aquesta dimensió simbòlica en la concepció del cos és l'alemany *Leib* ('cos simbòlic') que, en paraules de Marzano, es tracta «d'un cos subjecte intencional» (2002, 1). És, doncs, des d'aquesta perspectiva que s'obre la possibilitat que el cos pugui ser vist com quelcom més enllà d'allò pròpiament físic (*Körper*) i sigui concebut com la part constitutivament subjectiva de la persona. És així que Merleau-Ponty passarà a confirmar «no estic davant del meu cos, estic dins el meu cos, encara més, sóc el meu cos» (1945, 175).

Tal com ens recorda Cortés «el Cos és alguna cosa més que allò que s'observa externament, és el mirall i la forma que adquireixen moltes de les aspiracions personals, la part visible del desig de perfecció humana» (2009, 13). Si durant molts anys els cossos han estat silenciats (en els discursos de les ciències socials i les humanitats, però també en la vida quotidiana mateixa), aquests cossos han sortit dels seus amagatalls, han abandonat la seva condició física per simbolitzar-se. El cos exerceix la seva condició de construït, però aquesta construcció és la que es duu a terme a través del llenguatge, el qual vertebrada determinades concepcions del cos i no d'altres. És cert que el cos, durant molts anys, ha estat víctima del que podem anomenar *imperialisme lingüístic*, ja que només determinades formes dominants i socialment establertes com a certes i vàlides, són les que han estat escoltades. Els cossos i el llenguatge corporal que se'n desprèn han estat arraconats sense tenir-los en compte. En la tradició fenomenològica s'ha anat perfilant un canvi del cos objecte (físic) al cos subjecte (simbòlic) i s'ha començat a trencar amb aquesta tendència que acabem de descriure i que no feia sinó anul·lar la condició lingüística corporal.

Passem a analitzar les dues categories que ens han de permetre concretar les corpografies en els cossos amb diversitat funcional i els cossos que han estat trasplantats.

3. ELS COSSOS I LA DIVERSITAT FUNCIONAL

El terme *diversitat funcional* s'incorpora a la llengua castellana el 2006 i parteix de la idea que la diversitat és inherent a la humanitat; «les dones i els homes amb diversitat funcional pertanyen a l'ampli col·lectiu de dones i homes diferents de la majoria que enriqueixen a la humanitat» (Palacios i Romañach 2006, 207). Calia donar una nova perspectiva a tot allò que havia estat regint la terminologia de les discapacitats i el control ideològic que duïen incorporat. Si entenem el llenguatge com una agència, que entre moltes característiques disposa del poder de ferir els altres (depenent de com sigui emprat), fàcilment ens adonem de la vinculació que té amb tots els termes que històricament hem usat per definir, categoritzar i classificar la "diferència". Tal com ho plantegen Matsuda et al., «quan el llenguatge fa mal vincula allò lingüístic amb allò físic» (el cos, per exemple) (1993, 23). En vincular les paraules amb els cossos, en realitat no fem sinó obrir la possibilitat que els cossos es converteixin en paraules i que facin sentir la seva veu.

En aquest sentit cal tenir molt present que les denominacions que fem de les persones tenen un rerefons cultural i lingüístic. Cada llengua disposa del seu marc per definir els termes que configuren el camp d'acció que ens ocupa. Així doncs, pel que fa a la llengua catalana, entre mots que poden semblar equivalents (i que de fet en la praxi social sovint els fem de manera indiferent) hi ha diferències de matís carregades de connotacions gens innocents:

Subnormal

Anormal

Discapacitat

Disminuït

Disminuït psíquic
Síndrome de Down
Síndrome d'Asperger
Mongòlic
Trisòmic
Imbècil
Deficient mental
Persona amb retard mental
Persona amb disminució psíquica
Persona amb discapacitat
Persona amb diversitat funcional

Dels individus en fem classes o categories, les quals poden ser positives o negatives, en funció de múltiples variables que es posicionen i entren en joc. Els noms indiquen una determinada manera de veure les coses (i es fonamenten en una determinada antropologia o visió general de l'ésser humà). Hi ha noms amb motxilles de valors negatius que no fan més que reiterar la situació al marge dels subjectes que els encarnen. Tal com ens convida a pensar Butler, «Allò que es troba en joc en el veredict de la majoria no és només el quan i l'on del llenguatge, és un component d'acte feridor de tal manera que el llenguatge perd la protecció que li garantia la primera esmena, sinó també saber què és el que constitueix el domini mateix del llenguatge» (2004, 95). Aquest veredict denominatiu que fa la majoria, que també podem designar com a *normalitat*, és el que acaba produint que els cossos amb diversitat funcional siguin llegits com a cossos negatius, com a cossos que diuen i s'expressen més enllà de la norma (o del que estadísticament és normal).

És necessària la tasca de buidatge de les càrregues que dia a dia omplen les motxilles lèxiques de valors negatius. Les paraules construeixen el món, i aquest es troba construït socioculturalment. Els grecs ja deien que el poeta era el que fabricava l'univers. El món quedava organitzat en categories i les categories es trobaven lligades a l'acció d'acusació que practicaven els grecs. El *kategorikós* era l'acusador (el procurador) i la seva acció es centrava a parlar en contra d'algú. Des d'aquesta perspectiva la categoria fa visible la marca, la mancança, la diferència de manera molt directa. La categoria designa i marca de manera negativa els subjectes amb diversitat. Sense categories sovint es pensa que la vida social no seria possible perquè esdevindria una situació de caos total. Per a l'imaginari social el caos seria una catàstrofe que no permetria la vida comunitària. En aquest sentit les paraules serveixen per ordenar realitats i esdevenen marcadors socials i indicadors mèdics. A través de la llengua cada cultura produeix el "món" i estructura la societat i els individus. Però la construcció social del món no sempre és positiva per a tothom (vegeu la imatge 1).

Font: origen desconegut

La relació entre el cos i la diversitat funcional és directa. Si abans hem convingut en la condició corpogràfica dels subjectes (els cossos parlen i comuniquen pel sol fet de ser cossos), aquells subjectes que sovint són hipercorporalitzats encara parlaran més. És aleshores que els cossos esdevenen paraules i aquestes paraules diuen i classifiquen de nou. És el que ens ve a dir Larrosa quan proposa que «nosaltres donem la paraula al cos i volem escoltar-lo, però a vegades és el cos el que pren la paraula per dir, d'una manera intolerable, tots els límits del que es pot dir» (2003, 186). Doncs és cert que el cossos amb diversitat prenen la paraula i ho fan amb força i intensitat. Això pot ser perquè de manera habitual les definicions sobre què és i què no és *discapacitat* les realitzen els altres (i no les pròpies persones, les primeres interessades en fer-ho de manera no discriminatòria).

Des de teories com l'efecte mirall en la família fins a estudis més relacionats amb l'antropologia mèdica, el cos de les persones amb diversitat funcional està lligat a la mirada dels altres: «la mirada insuportable és, inquisidora i fugissera, sempre per manca o per excés, mai en la distància òptima» (Sausse 1996, 57). És a través d'aquesta mirada inquisidora que l'alteritat es transforma en un “monstre” perquè en realitat fem del seu cos, la seva part visible, més diferent del que en realitat és. Arribats a aquest punt ens adonem que el monstre (*terata* en llatí = ‘el que mostra’) ens mostra en la seva plenitud el seu cos, potser deformat, potser amb un caminar imprecís, potser immòbil.

Els cossos de les persones amb diversitat funcional, per definició, són socialment i anatòmicament considerats diferents. L'assistència habitual d'aquests cossos amb necessitats especials ha passat per una pràctica precisa: l'aïllament i la reclusió. En paraules de Riu, «tot allò que és divers, diferent o no contingut tendeix a ser rebutjat, aïllat, exclòs o eliminat. La normalitat es converteix, així, en categoria per damunt de tota ètica» (2011, 6). És des d'aquesta diferència, feta més diferent i radical pels altres, que es produeix el parlar i el comunicar. Els cossos encongits, arplegats damunt d'una cadira de rodes, encorbats i amb un caminar imprecís, ens fan saber el seu estat, parlen i ens diuen diferents coses. El que ja no és vàlid és negar la realitat, girar la nostra mirada i negar la condició comunicant de les seves paraules. El cos amb diversitat funcional és, per definició, paraula encarnada.

4. LES PARAULES I ELS CRITS

L'extirpació de fins al 60 % del fetge del donant viu (i la permanència en la seva cavitat del 40 % restant) és el que possibilita alguns dels processos clau del Trasplantament Hepàtic amb Donant Viu (THDV). La precisió de la mà és la justa mesura de tota possibilitat quirúrgica en el sentit del que Aristòtil ens proposa a *De partibus animalium*, IV, 687a 8-9: «L'home pensa perquè té mans». La mà instruïda, entrenada,

experimentada, precisa i tecnològica del cirurgià que talla el fetge d'un ésser viu per implantar-lo en un altre, ens permet pensar el cos des de les mitologies mèdiques. I ens permet pensar el cos d'una manera diferent. No es tracta d'una cos en silenci, "pacient" (tal com s'espera de la denominació d'algú que no cal que actuï per ser curat), sinó d'un cos que d'entrada ens mostra la "ferida", la incisió del treball del qual ha estat objecte (vegeu la imatge 2).

IMATGE 2. Cos d'una receptora

Font: arxiu personal de l'autor

La reconstrucció del cos (de la vida i de la subjectivitat) és possible gràcies a categories i situacions com ara mort cerebral, que permeten l'ús d'òrgans d'aquest cos "traspasat" o a punt de ser-ho. L'activitat d'insuflar més vida a un altre cos, morir i donar els òrgans, o si es vol, deixar-se extirpar un òrgan per donar vida als altres és una font d'imatges inèdites en els imaginaris de la societat (vegeu la imatge 3).

IMATGE 3. Cos d'un donant de fetge

Font: arxiu personal de l'autor

4.1. *No t'emportis els òrgans al cel*¹

Hem convingut que els cossos —tot cos— han sortit del silenci al qual la modernitat els havia proscrit. A l'Hospital Clínic hi havia aquesta frase a la sala d'espera de ressonàncies magnètiques: «No t'emportis els òrgans al cel, el cel sap que els necessitem aquí» (novembre de 2004). La frase per si sola ja és un veritable discurs lèxic sobre aquesta

¹ En relació amb el tema del trasplantament, cal esmentar que la mare i el germà de l'autor d'aquest treball són receptor i donant de fetge respectivament. Les informacions i les dades recollides es refereixen a aquesta experiència de proximitat amb el tema que ens ocupa.

categoria corporal. El que ens interessa analitzar, però, són les categories a través de les quals el cos trasplantat parla, es comunica i ens fa percebre la seva nova situació.

Els malalts de fetge tenen un signe extern molt clar: el color groguenc de la pell, un color que anuncia els símptomes sense la possibilitat d'amagar-se o dissimular-los. Els imaginaris associen el fetge amb algunes malalties conegudes: cirrosis (vírica o no), hepatitis, malalties hepàtiques criptogèniques, etc. Tal com diu Sontag: «La malaltia és el costat obscur d'una ciutadania més cara. A tots, en néixer, ens atorguen una doble ciutadania, la del regne dels sans i la del regne del malalts. Tot i que ens estimem més emprar el passaport bo, tard o d'hora cadascú de nosaltres es veu obligat a identificar-se, almenys per un temps, amb el ciutadà de l'altre lloc» (1988, 13). El malalt trasplantat (sempre de camí cap a aquesta altra vorera de la salut) no fa sinó anunciar amb el cos la seva condició d'itinerant. Ho anuncia quan el cos camina pels passadissos de l'hospital (en les llargues estades que cal passar-hi), quan torna a estar connectat a màquines i cables, quan porta penjada la bossa per recollir el líquid biliar (d'un color que, igual que el groc de la pell, anuncia una situació d'alteritat) que projecta cap enfora els colors interns i amagats del cos humà.

Hi ha determinades narracions que parlen del cos trasplantat que el converteixen en l'eix central del seu discurs. Des de sempre hi ha hagut aquestes narracions, moltes vegades lligades a visions religioses. No és estrany sentir (als passadissos, les sales d'espera o les habitacions de l'hospital on el malalt ha de compartir l'estada) la paraula *miracle*. El cos físic parla i fa referència al més enllà al no-cos, a la metafísica i al que podríem denominar com la mística del cos trasplantat (Planella, en premsa).

Els cirurgians tallen la carn amb precisió, passant suaument el bisturí. Estar viu i habitar el cos comporta existir orgànicament, ser de forma encarnada. Els gestos del cos ens envolten i ja no es poden silenciar perquè els seus moviments es vessen, ens trenquen i acullen les ganes de viure. Per a Martínez es tracta que «òrgan insertat i organisme receptor entren així en un joc de simbiosis en el qual ambdós es beneficien d'un transvasament de vida» (2011, 91).

Donar i rebre, vida i mort, ser i no ser, són sentits i sense sentits que d'una manera o altra acompanyen els itineraris del cos trasplantat. La tenebra de l'agonia corporal troba la llum en el temple quiròfan, i la litúrgia que segueix el cirurgià és la que organitza el ritual d'injectar vida al cos. El do (donar la vida, un òrgan o una part del cos) trenca amb les estructures de dominació que marquen els camins del cos. El cos humà es troba intercedit per la tècnica i donar un òrgan per a un trasplantament no és sinó un acte de resistència vers aquesta actitud condicionant de tipus de lluita per sobreviure.

Tornem a l'espai hospitalari. Allà no és possible estar present sense experiència. La vida mateixa ens arrossega pels laberints del dolor. No podem resistir(-nos) a això. El dolor entra de manera directa i sense avisar en les nostres vides i en el cos dels pacients. Es viu i conviu amb experiències de dolor, passió, esperança i mort. Rostres que miren, que s'apiaden de nosaltres, que ens criden perquè siguem solidaris amb els seus cossos. L'organicitat de la vida mateixa creua els elements del cos moribund. Només les figures impol·lutes de l'hepatòleg i del cirurgià semblen (tot i que no sempre) que s'allunyin del dolor. S'amaguen i recobreixen amb les seves màscares professionals que els permeten dibuixar-se com a hepatòlegs i cirurgians, però menys com a persones. Com a personatges sí, però sense arribar a personalitzar el tracte. Això pot arribar a ser més clar en la fase abans del trasplantament. I si presentem la donació com una forma de resistència pròpia de les societats complexes, és necessari desgranar les formes en què el cos trasplantat esdevé paraula:

a) Resistència a l'economia de mercat (dels cossos)

En un primer punt apareix la resistència ja que l'acció de donar un òrgan se situa a les

antípodes de les formes relacionals intercedides per la mercantilització de les identitats. En el desplegament dels múltiples i possibles casos d'una determinada economia dels gestos no hi figura la idea de donar un òrgan a canvi de res. Més aviat hi figura l'ús i abús dels òrgans a través del seu comerç (en el mercat negre). Els òrgans no es donen sinó que es venen i es roben (en aquest tipus de mercat).

b) Resistències a la passivitat corporal

Decidir donar una part del fetge és un acte plenament actiu. Els motius són molts però sempre són actius. Es pren un camí que pretén (amb l'ajuda de cirurgians, hepatòlegs, infermeres, zeladors sanitaris, etc.) canviar una situació desastrosa, al límit mateix de la vida; passar d'una predeterminació corporal abocada a la mort a fer un empelt d'un nou òrgan que insufla vida. El contrari és deixar-se morir, acceptar que la llista d'espera és llarga (i que possiblement no s'hi arribi a temps). El contrari d'aquesta passivitat es tradueix a activar-se vers la vida, a ser humà (en lloc d'objecte) i reafirmar-se en la presa de decisions. Una decisió que es tradueix a acceptar la donació de l'òrgan d'un familiar (fill, company, marit o esposa), així com acceptar donar a algú de la teva família una part de tu mateix, de la teva persona, que et permet existir. I és justament en aquest permetre existir que és possible traspasar a l'altra vida.

c) Resistències a les polítiques tanatològiques

Si els hospitals són institucions que en el seu interior es produeix una estranya barreja de vida i mort, la donació per un trasplantament se situa al costat de la vida. Quantes persones moren trobant-se en llista d'espera? La cultura mediterrània, amb un fort component de llaços i estructures familiars centrípetes, promociona el fet de fer-se càrrec de la realitat de l'altre. Això inclou, entre molts altres aspectes, la donació d'òrgans. Donar suport emocional, oferir una ajuda econòmica, donar una part del cos per permetre que la vida segueixi fluïnt. La biopolítica del *tanatos* ha quedat, en part, arraconada.

d) Resistència a la disgregació de la identitat

Las màquines, les pròtesis i els variats artefactes que envolten la vida de moltes persones dependents o amb malaltia crònica, sovint no permeten aflorar les dosis d'identitat necessàries per poder existir. Cables, constants vitals, ressonàncies, anestèsies locals i generals, sutures, respiracions artificials, cadires de rodes que s'han d'arrossegar de manera perpètua, mesurades de pressió i radiografies. Com afecten la nostra existència? Són neutrals o pel contrari imposen estils i mirades? La donació i el trasplantament, tot i estar totalment involucrats en aquestes circumstàncies, han de procurar trobar maneres ofertes de ser. Les cicatrius dels cossos (del receptor i del donant) són un testimoni viu i en evolució de les formes de resistència plantejades. Cadascun amb un traç ben diferenciat, per recordar(-nos) que els seus trajectes (d'entrada, de sortida i de permanència) són clarament diferents.

e) Una esperança en la biopolítica del cos trasplantat

Ha quedat gravada com a testimoni la solidaritat corporal, és a dir, l'acte de la donació i de la recepció del fetge. Com la sístole i la diàstole, es fusionen en els seus moviments i dibuixos. Trencar amb els processos de mort, somniar amb un cos diferent, buscar un òrgan, portar-lo incorporat al cos representa un camí alterat dels destins sense possibilitat. El somni de pensar en un home nou, en una nova "humanitat", pot tenir sentit tenint en compte el que proposa García Roca: «la solidaritat neix en l'interstici i la confluència d'una triple tradició, que constitueix les seves tres ànimes: un sentiment, un acte racional i un imperatiu moral» (1998, 161).

5. CONCLUSIONS: LES VEUS DELS ALTRES COSSOS

És possible que puguem seguir pensant en el cos ara que ha fet sentir la seva veu i ha deixat de ser una matèria estèril per passar a ser paraula viva. Aquesta veu del cos tradueix tot un univers moral, afectiu, simbòlic, personal i social que no fa sinó anunciar les condicions reals del seu portador, del subjecte que l'habita o de la persona que l'encarna. En la modernitat líquida, en què les identitats es fan i desfan, els cossos amb diversitat funcional i els cossos trasplantats esdevenen veritables identitats que no pretenen fugir d'allò permanent (en aquest cas el més permanent és el cos), sinó que amb les seves presències anuncien formes de vida diferents en el context social de la diversitat.

Els altres cossos esdevenen portadors de missatges rellevants per a la resta de la societat. S'ha trencat el discurs omnipresent en els mitjans de comunicació de la tirania de la normalitat per deixar pas a la dimensió més comunitària d'aquesta diferència real i viscuda, però ni menystinguda ni silenciada. Les veus dels altres cossos han parlat i no podem oblidar que la veu prové d'una persona única, irremplaçable, i aquesta condició de persona única és la que confereix la potència i la qualitat de ser una presència corporal parlant.

6. REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- BUTLER, JUDITH (2004). *Lenguaje, poder e identidad*. Madrid: Síntesis.
- CABRÉ, M. TERESA; ESTOPÀ, ROSA; FELIU, JUDIT (2001). «La gent gran als diccionaris», *Perspectiva Social*, 46, 45-65.
- CORTÉS, JOSÉ MIGUEL (2009). *Deseos, cuerpos y ciudades*. Barcelona: Ediuoc.
- GARCÍA ROCA, JOAQUÍN (1998). *Exclusión social y contractura de la solidaridad. Prácticas, discursos y narraciones*. Madrid: HOAC.
- LARROSA, JORGE (2003). *Entre las lenguas. Lenguaje y educación después de Babel*. Barcelona: LAERTES.
- MARTÍNEZ, ERNESTO (2011). *Regalos, favores... y donación de órganos. Ensayo exploratorio de Doremática*. Bilbao: Deusto.
- MARZANO, MARIA MICHELA (2002). *Penser le corps*. Paris: PUF.
- MATSUDA, MARI; LAWRENCE, CHARLES; DELGADO, RICHARD; WILLIAMS, KIMBERLÉ (1993). *Words that Wound: Critical Race Theory, Assaultive Speech, and the First Amendment*. Boulder: Westview Press.
- MERLEAU-PONTY, MAURICE (1945). *Phénoménologie de la perception*. Paris: Gallimard.
- PALACIOS, AGUSTINA; ROMANACH, JAVIER (2006). *El modelo de la diversidad: la bioética y los derechos humanos como herramientas para alcanzar la plena dignidad en la diversidad funcional*. Santiago de Compostel·la: Diversitas.
- PLANELLA, JORDI (2006). *Cuerpo, cultura y educación*. Bilbao: Desclée de Brouwer.
- (2006b). *Subjetividad, disidencia, y discapacidad*. Madrid: Fundación ONCE.
- (2007). *Els monstres*. Barcelona: Ediuoc.
- PLANELLA, JORDI; MARTÍNEZ, ÓSCAR (2010). *Alterando la discapacidad. Manifiesto a favor de las personas*. Barcelona: Ediuoc.
- RIU, CARMÉ (2011). «El normalisme, una pràctica violenta», dins BARTRINA, FRANCESCA et al. (eds.). *Dones i accessibilitat: perspectives i recursos bibliogràfics*. Vic: Universitat de

Vic, 6-14.

SAUSSE, SIMONE (1996). *Le miroir brisé. L'enfant handicapé, sa famille et le psychanalyste*. Paris: Calmann-Lévy.

SONTAG, SUSAN (1988). *La enfermedad y sus metáforas*. Madrid: Muchnik editores.